

UDK: 13:929«18»/«19»(575.1)

Aziza MAXSUDJONOVA,
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti katta o'qituvchisi
E-mail: angelochik86@mail.ru,

Falsafa fanlari doktori Sh.Agzamxodjayeva taqrizi asosida

PHILOSOPHICAL VIEWS OF MAHMUDKHUJA BEHBUDI

Annotation

This article provides a scholarly analysis of Mahmudkhuj Behbudi's philosophical views. His ideas reflect a synthesis of modernity and tradition aimed at the development of society. Behbudi's philosophy remains relevant today, as it embodies key principles of social and moral renewal. His role and legacy within the Jadid movement serve as a shining example for national progress.

Key words: Moral views, Jadidism, reforms, society, state, social renewal, legacy, nation, progress, enlightenment, awakening.

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ

Аннотация

В статье научно обоснованы философские взгляды Махмудходжи Бехбуди. В его философских воззрениях прослеживается стремление к развитию общества через гармоничное сочетание модернизма и традиционализма. Идеи Бехбуди не утратили своей актуальности и в наши дни, являясь важными принципами социального и нравственного обновления. Его роль и наследие в джадидистском движении остаются ярким примером для прогресса нации.

Ключевые слова: Нравственные взгляды, джадидизм, реформы, общество, государство, социальное обновление, наследие, нация, прогресс, просветительство, пробуждение.

MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING FALSAFIY QARASHLARI

Annotatsiya

Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiyning falsafiy qarashlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Mahmudxo'ja Behbudiyning falsafiy qarashlarida zamonaviylik va an'anaviylikni uyg'unlashtirgan holda jamiyatni rivojlantirishga qaratilgan. Uning g'oyalari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, ijtimoiy va axloqiy yangilanishning muhim tamoyillarini tashkil etadi. Behbudiyning jadidchilik harakatidagi o'rni va merosi millat taraqqiyoti uchun yorqin namuna bo'lib qoladi.

Kalit so'zlar: Axloqiy qarashlar, jadidchilik, islohotlar, jamiyat, davlat, ijtimoiy yangilanish, meros, millat, taraqqiyot, ma'rifatparvarlik, uyg'onish.

Kirish. Mahmudxo'ja Behbudiyning falsafiy merosi asosan ma'rifat, ijtimoiy islohot, din va zamonaviylik, ilm-fan va milliy o'zlik masalalarini o'z ichiga oladi. Uning qarashlari jadidchilik harakatining asosiy yo'nalishlarini belgilab bergan bo'lib, ayniqsa islohot, ma'rifat, milliy uyg'onish va axloqiy yangilanish kabi tushunchalar bilan uzviy bog'liqdir. Bugungi globalashuv va madaniy diversifikatsiya jarayonida milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklash va ularni zamonaviy sharoitda uyg'unlashtirish ehtiyoji kuchaymoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Behbudiyning ilm-fan, ma'rifat va axloqiy yuksalishga doir qarashlari hozirgi jamiyat uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Shuningdek, Mahmudxo'ja Behbudiyning falsafiy merosini o'rganish nafaqat tarixiy-madaniy merosni saqlash, balki zamonaviy ijtimoiy-falsafiy muammolarga ilmiy yondashuvni shakllantirish nuqtai nazaridan ham nihoyatda muhim va dolzarbdur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asr boshida Turkiston o'lkasida milliy uyg'onish davri boshlandi. Bu jarayonning boshida jadid ziyolilari turdilar. Tarixiy zarurat va ma'naviy ehtiyoj taqozosi bilan yuzaga kelgan mazkur hodisa kechmishida jadid adabiyoti dasturilamal vazifasini o'tadi. Aynan shu davrdagi adabiyotda yangi bir ruh olib kelgan ijtimoiy she'riyat, milliy roman, hikoya va ilmiy-publisistik asarlar dunyoga keldi. Bu asarlarning hammasi millat ongini yuksaltirishga, zamonaviylashtirishga qaratildi. Zamonaviy ilmdan xabarsiz bo'lgan har qanday millat, har qanday jamiyat tanazzul jafosini tortishi tayinligi bois, jadid ziyolilari millatni bunday ofatlardan ogoh etmoqni o'zlariga ham qarz, ham farz deb bildilar [1]. O'zbekistonda (H. Sayid, N. Avazov, Z. Ahrorova), Tojikistonda (R.Xodizoda), Germaniyada (I. Baldauf, B.Qosimov bilan hamkorlikda), AQShda (E. Olvort) va boshqa mamlakatlarda Behbudi hayoti va ijodi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi.

Mahmudxo'ja Behbudi haqida 70-yillardan bugungi kungacha e'lon qilingan Solih Qosimov, Ahmad Aliyev, Naim Karimov, Sirojiddin Ahmedov, SHERALI Turdiyev, Halim Sayyid, Normurod Avazov, Zebo Ahrorova ishlarining barchasida bayon etilgan. Shuningdek, Hoji Muinning "Behbudi" haqidagi maqolalarini misol keltirish mumkin [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot usullaridan tizimlilik, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, umumlashtirish kabi tadqiqot usullari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Jadidchilik g'oyalarini tiklash va xolis ilmiy baho berish uchun esa adabiyotning o'zidan ham o'zgarish va yangilanish talab etiladi. Jadidchilik aslida millatning milliy ko'tarilishi edi. Jadidchilarning o'zlari bu qarashlarini turli badiiy asarlari qatorida ifoda etdilar. Natijada adabiyotga jadid obrazi kirib keldi. Davr tazyiqi bu yangi qahramon sifatlarini to'la ochib berishga imkon bermagan bo'lsa ham, jadidchilik ikkinchi darajali personajlar yoki yordamchi obrazlar vositasida badiiy tahlil obyektiga aylandi. Bu eng avvalo, jadid adiblari ijodida ko'zga tashlandi. Jadid ijodkorlari o'z asarlarida ma'rifatchilik g'oyalarini targ'ib qilib, ijtimoiy shart-sharoitni oynadek aks ettirdilar.

Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohaslarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari yetishib chiqib, yurtini obod va Vatanni mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda fidoiylarcha kurashdilar. Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish, qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish, turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish, gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy – siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingandagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi [3].

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo'ja Behbudi, Abduqodir Shukuriy

(Shakuriy), Saidahmad Siddiqiy – Ajziy (Samarqand), Munavarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo'jayev (Ubaydulla Xo'jayev), Toshpo'latbek Norbo'tabekov (Toshkent), Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Abdulvohid Burxonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Cho'lpon, Isoqxon Ibrat, Muhammadsharif So'fizoda (Farg'ona vodiysi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboovun Salimov (Xorazm) turardi [4].

Mahmudxo'ja Behbudiy XX asr bo'sag'asidagi Turkistonning orzu-armonlaridan biri sifatida maydonga keldi. U o'z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan eng yirik namoyandasi, yangi zamon o'zbek madaniyatining asoschisi edi. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi mustaqil jumhuriyat g'oyasining yalovbardori, yangi maktab g'oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o'zbek dramachiligini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi. U tariximizning g'oyat og'ir va murakkab bir davrida yashadi. XVI asrdan boshlangan inqiroz va turg'unlik, jaholat va mutaassiblik avj pardasiga chiqqan, o'zaro janjal, mahalliy urug'chilik nizolari millatni behad holdan toydirgan ediki, bu imkondan foydalanib o'lkani zabt etgan Rossiya zo'r berib, uni turg'un va tutqun saqlashga urinar edi. Mana shunday bir sharoitda millatni butunlay mavh bo'lishi va Vatanni butkul g'orat etilishi xavfidan asrab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma'rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar zimmasiga tushdi.

Mahmudxo'ja Behbudiy falsafiy merosining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Ma'rifatparvarlik falsafasi. Behbudiy ishonch bilan ta'kidlagan: jaholatdan qutulishning yo'li faqat ilm va ma'rifatdir. U o'z zamonasining turg'un holatidan chiqish uchun xalqni o'qitish, yangicha fikrlashga undash kerakligini targ'ib qilgan. Uningcha, maktab va madrasalarda zamonaviy fanlar o'qitilishi zarur edi.

Asari: «Maktablar to'g'risida» maqolasi - bu maqolada u o'quv tizimidagi kamchiliklarni ko'rsatadi va isloh yo'llarini taklif etadi.

2. Ijtimoiy-falsafiy qarashlari. Behbudiy jamiyat taraqqiyotining asosi – inson va uning ongli hayoti deb bilgan. U millatning uyg'onishi, o'zligini anglash va madaniy taraqqiyoti uchun har bir shaxs o'z mas'uliyatini anglashini istagan.

Asari: «Padarkush» dramasi — bu asar orqali u xalqni yangilanishga, ongi va tafakkurini o'zgartirishga da'vat etadi.

3. Din va zamonaviylik. Behbudiy diniy bilimga ega bo'lgan olim sifatida islomni zamonaviy tafakkur bilan uyg'unlashtirish tarafdori bo'lgan. U dini to'g'ri tushunish va uni yangicha talqin qilish zarurligini uqtirgan.

U fikricha, islom dini taraqqiyotga to'sqinlik qilmaydi, aksincha, u ilm olishga da'vat etadi. Shuning uchun, musulmonlar ham zamonaviy fan va texnologiyani o'zlashtirishlari lozim.

4. Milliy o'zlik va Vatanparvarlik. Behbudiy o'z xalqining qadriyatlarini asrab-avaylash va uni zamon talablari asosida rivojlantirish g'oyasini ilgari surgan. U Turkistonda «millat» tushunchasi asosida uyg'otishga harakat qilgan. U «Turkiston viloyati gazetasi»da va «Taraqqiy» gazetasi orqali o'z g'oyalarini targ'ib qilgan.

5. Ilm-fan va taraqqiyotga ishonch. Uningcha, musulmon xalqlari jaholat botqog'idan faqat ilm-fan bilan chiqib keta oladi. Behbudiy texnika, tabiatshunoslik, iqtisod, siyosat kabi sohalarida bilim olishni targ'ib qilgan.

Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi g'oyaviy kurashchi sifatida demokratik g'oyalarni ilgari surgan Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining «Bayoni haqiqat» nomli maqolasida Turkiston muxtoriyati masalasini ko'tarib chiqib, Turkiston o'lkasining o'z qonunchilik hokimiyati milliy parlamenti bo'lishi kerakligi haqidagi qarashlarini bayon etadi [5].

Mamlakat ijtimoiy – siyosiy hayotini isloh etish g'oyasini deyarli barcha jadid marifatparvarlar qarashlarida uchratamiz. Barpo etilajak mustaqil mamlakatni himoya qilish va mustaqillikni mustahkamlash uchun milliy armiyani tashkil etish haqida «Askarsiz millat jonsiz gavda hukmidadir, - deydi H.Muin o'zining «Askarlik to'g'risida» maqolasida, - o'zining yerlik

xalqidan askari bo'lmagan bir yurt qo'riqchisiz bir istehkom kabitdir [6].

Jadidlar butun faoliyati davomida o'zlarining ijtimoiy – siyosiy maqsadlarini tinch, evolyusion yo'l bilan amalga oshirishga intildilar. Nima uchun? Nega ular mustamlaka zulmiga qarshi birdan qurol kuchi bilan emas, aynan evolyusion yo'lni tanladilar? Balki o'sha lahzada qurol kuchidan foydalanganda mag'lub bo'lmasmidi, degan savollar tabiiy, albatta.

Jadidlar harakatini o'rganar ekanmiz, avvalombor, ularning faoliyatida marifatparvarlik harakatini ko'ramiz, yani jadidlar faoliyatining asosiy negizini marifatparvarlik faoliyati tashkil etadi. Chunki ular o'zlarining taraqqiyotparvarlik g'oyalarini amalga oshirish uchun, millatni taraqqiyotga yetaklashning eng maqbul yo'li bu ta'lim tizimini isloh etishda deb bilganlar va shu maqsadda yangi usul maktablariga asos solganlar.

XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ijtimoiy – siyosiy jarayonlar haqida yashirin tarzda kelayotgan chet el matbuoti orqali o'zga mamlakatlarda bo'layotgan marifiy o'zgarishlardan xabardorlik, ayrim ziyolilarning chet el safarlarida bo'lib, u yerdagi hayot bilan tanishuvi va chet el madaniy – marifiy hayotidagi jarayon bilan Turkiston o'lkasidagi madaniy – marifiy turmush tarzining farqini anglashga bo'lgan intilish va jadidlarning sharq xalqi, o'zbek millatiga xos har qanday yangilikni bosiqlik, sabr – toqat bilan o'zlashtirishi mamlakatda vujudga kelgan jadidchilik harakatining yuzaga kelishi va uning evolyusion tarzda davom etishini taminladi.

O'sha davrda g'arb sivilizatsiyasi har ikki avlodni ham o'ziga rom etgan va har ikkala avlodga tegishli marifatparvarlar u yerdagi ko'rgan taraqqiyot nishonlarini o'z yurtida ko'rishni orzu etadi. Shu bilan bu ikki avlod mushtarak maslak sohibidirlar.

Har sohada taraqqiyotga erishgan g'arb davlatlaridagi bu yangiliklarni o'zlashtirilmasa, o'z qobig'imiz chegarasidan chiqolmaslik, taraqqiyotga erisha olmaslikni anglab yetgan jadidlar o'z faoliyati davomida g'arbdagi zamonaviy o'zgarishlar, yangiliklarga alohida ahamiyat berdilar. Ularning maqsadi o'lkada madaniy – marifiy o'zgarishlar yasab, dunyoning taraqqiy etgan davlatlari qatoriga chiqish, o'zga xalqlar bilan har tamonlama aloqada bo'lib, tinch–totuv yashash edi. Shu sabab, ular o'sha davr sivilizatsiyasida oldingi o'rinda ketayotgan G'arb davlatlari tamon intildilar, ulardagi o'zgarish va yangiliklarni o'z o'lkasida joriy etishga harakat qildilar, yani «ovropolashish bizda ham jadidchilikning muhim xususiyatlaridan bo'lgan» [7]. Jadid marifatparvarlarining faoliyatida yevropalashish sari harakat kuchli bo'lsa-da, aslida ularning asosiy maqsadi yevropa taraqqiyotini Turkiston o'lkasiga olib kirish va bu o'zgarishlarni xalqning sharqona milliy turmush tarzi va mahalliy shart – sharoitiga mos ravishda amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Bu esa jadidlar faoliyatining eng muhim jihati.

Behbudiyning falsafay qarashlarida adolat va axloqiy yangilanish g'oyasi muhim o'rin tutadi. U jamiyatda tenglikni ta'minlash va har bir insonning huquqlarini hurmat qilishni targ'ib qilgan. Behbudiyning bu boradagi qarashlari uning milliy uyg'onish davridagi faoliyatida namoyon bo'lgan. U millatni tarbiyalashda axloqning asosiy o'rinda turishini ta'kidlagan va har bir shaxsning ma'naviy kamolotiga e'tibor qaratgan.

Millat ozod bo'lib, o'zining mustaqil davlatini o'rnatmaguncha, ijtimoiy adolatni tiklab bo'lmaydi. Bu Behbudiy kelgan birinchi xulosalardan edi. Uning «Vaqt» gazetasida chop etilgan maqolalaridan birida shunday mulohazalarni uchratamiz: «Bir madrasaga 20 talaba gapi ila bir noahl mudarris saylanur. Bir volostda 40 nafar el boshlaridan 21 nafarni sadosi ila bir johil qozi saylanur va Rusiya ma'murlarina-da ma'qul o'lur. Bir ming faqirning raddu mudoxalasi mo'tabar o'lmaz va so'zlari eshitilmas. Ishta bizim Turkiston shaharlarining bu kungi qozi, mufti va mudarris ham imom va o'zga ruhoniylarining yuzdan saksoni, sahro va qariyalarda o'lanlarining o'ndan to'qqizi sho'yla nomunosib kishilardan iboratdir». Shu gazetaning o'sha yili 4-noyabrda bosilgan «Duma va Turkiston musulmonlari» maqolasida esa chor mustamlakachilik siyosati, xususan, o'lkadan yetmish ming rusdan olti deputat bo'lgani holda yetti million musulmonga besh o'rin ajratilgani oshkora tanqid qilinadi. Shularga qaramasdan, Behbudiy, istiqloq haqida fikr yuritir ekan, har qanday zo'ravonlikni rad etadi. Uningcha, zo'ravonlik g'ayri-axloqiy, binobarin, g'ayriinsoniydir. Umuman olganda esa,

mustaqillik uchun kurash olib borgan bobolarimiz, jumladan, jadidlar kelajak haqida fikr yuritir ekanlar, istiqloлга erishish borasida bir-birlaridan farq qiluvchi uch yo'ldan bordilar [8].

Xulosa va takliflar. Mahmudxo'ja Behbudiyning falsafiy merosi quyidagi asosiy tamoyillarga tayangan: ilm va ma'rifat orqali uyg'onish, jamiyat islohoti va shaxs erkinligi, din va

zamonaviylik uyg'unligi, milliy o'zlikni anglash va mustahkamlash, ilmiy tafakkur va texnik taraqqiyotga tayanish. Uning qarashlari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, zamonaviy O'zbekiston jamiyatining ma'naviy va ilmiy rivojida muhim o'rin egallaydi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov N. Jadid adabiyotining namoyondasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. - B. 22.
2. Hoji Muin. Mahmudxo'ja Behbudi. "Zafarshon" gazetasi, 1923 yil 25 mart.
3. Do'stqorayev B. Turkiston jadidchilarining yirik siymosi. - Jahon adabiyoti jurnali, 1998, 3-son, 46-bet.
4. Mingnorov A. Turkiston milliy ozodlik harakati masalalari davr milliy matbuotida (1917 yil fevral – 1918 yil o'rtalari). nomzodlik dissertatsiyasi. – Toshkent, 2000. - B. 49.
5. "Oyna" (1914-1915 y). Nashrga tayyorlovchilar: Naim Norkulov, Kamoliddin Rabbimov. - Toshkent: "Akademiya", 2001. - B. 6.
6. Hoji Muin. Mufti Mahmudxo'ja Behbudi hazratlarining qanday shahid bo'lg'anlig'i va aning tomonidan yozilgan vasiyatnoma. Inqilob, 1922. № 1.
7. Mingnorov A. Turkiston milliy ozodlik harakati masalalari davr milliy matbuotida (1917 yil fevral – 1918 yil o'rtalari). Nomzodlik dissertatsiyasi. – Toshkent, 2000. - B. 49.
8. Mahmudxo'ja Behbudi Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma'naviyat, 2006. - B. 28-29.